

הַשְׂרַח הַמוֹגַרְבִּי לַמִּקְרָא

אהרן ממן

כל אימת שדיענת העברית בקרב היהודים נחלשה ולא הספיקה כדי הבנה ישירה ומיידית של המקרא, קריאתו הטקסטית ולימודו השיטתי לתינוקות של בית רבן לוו בתרגום ללשון אחרת, הכול לפי המקום והזמן. כאשר יהודי אלכסנדריה לא הבינו עוד את לשון המקרא, במאה השלישית לפני הספירה, הם נזקקו לתרגום ללשון הדיבור שלהם באותו הזמן, יוונית, וכך בא "תרגום השבעים" לעולם. ומשנסוגה העברית כלשון דיבור בארץ ישראל מפני הארמית, במאה השנייה לספירה, נזקקו היהודים לתרגום ארמי למקרא, תחילה לתרגום אונקלוס לתורה ולתרגום יונתן לנביאים, וברבות השנים גם לתרגומים ארמיים אחרים. וככלל, משבאו היהודים בארצות הגולה תחת עולם של עמים זרים, הם תירגמו את המקרא ללשונות הדיבור שבאותן ארצות. על ידי תרגומים אלו הם שימרו את היכולת להבין את המקרא ולהנחילו מדור לדור.

כך נזקקו היהודים גם לתרגום המקרא לערבית, משעה שהיא נעשתה לשון הדיבור של היהודים באימפריה הערבית, למן המאה השביעית ואילך. ואכן נכתבו תרגומים אחדים לערבית, שהבולט ביותר שבהם הוא ה"תפסיר" (התרגום) של רב סעדיה גאון (882-942), שזכה לתפוצה גדולה, ובקהילות יוצאי תימן עודו משמש עד עצם היום הזה. כל הסימנים מעידים שגם קהילות צפון אפריקה השתמשו תחילה בתרגום זה, אך ברבות השנים, הן חוללו בו שינויים, לפי הלהגים המקומיים, עד שנשתנה ללא הכר.¹ בצפון אפריקה כונה התרגום למוגרבית היהודית "שֶׁרַח" (תרגום, פירוש),² אולם כיוון שגם בתוך המגרב, היתה הערבית-היהודית³ שונה מארץ לארץ, ואף מאזור לאזור, לא שרר אחד נהווה, אלא "שרחים" אחדים. שכן מציאות הלשון בארצות המגרב מראה שלא מוגרבית-יהודית אחת דוברת בהן, אלא ניבים ובני ניבים שלה.⁴ ואשר להיקף השרח ולתפוצתו בפזורה זו, אומר בריאשר כי "השרח נהג בכל קהילותיהן של ארבע הארצות שהיוו את הפזורה של צפון אפריקה, מִדְרַנָּה שבלוב בואכה אקה, אופראן וגולימין שבפאתי המערב, קהילה קהילה ומסורתה".⁵

- 1 ראו למשל: בריאשר, עמ' 52-56 ועוד; אבישור; דורון, מרס"ג לדיין.
- 2 כך כונה גם תרגום הטקסטים שלאחר המקרא, כגון "שרח" ההגדה של פסח, "שרח" פרקי אבות, אך כאן עניין לנו ב"שרח" המקרא לבדו. על מבטאיה של המילה "שרח", ראו בריאשר, עמ' 3 הערה 1-2.
- 3 על צמיחתה של הערבית היהודית, ראו בלאו, צמיחה.
- 4 ראו: כהן, ערבית, עמ' 299; ממן, עמ' 145-166.
- 5 בריאשר, עמ' 3.

מסירת השרח בעל פה

כדרכם של תרגומי המקרא האחרים, גם השרח נמסר תחילה בעל פה, הן בקרב הקהילות והן מדור לדור. התופעה ידועה אף משימוש השרח בדורות האחרונים,⁶ ויש עדויות לכך גם מזמנים קדומים – ר' אברהם חיים אדאדי, מרבני טריפולי (לוב) בראשית המאה הי"ט, כתב כדברים האלה:

ונהגו בפה העירה⁷ יע"א, שאחרי סעודת שחרית תיכף הולכין כמה בני אדם לבית הכנסת ולומדין פרשה שמו"ת⁸ של שבת הבאה עם השר"ח וההפטרה ואחר כך... מהנביאים... וקורא (הרב) הפסוק לבדו ואח"כ כל הקהל שונין אותו, ואח"כ קורא הפסוק לבדו בשר"ח ושונין אותו.⁹

ובמוצאי המאה הי"ט כתב ר' מרדכי הכהן:¹⁰

אחר הסעודה קצת המון הולכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות לקרות הפרשה וההפטרה בתרגום ערבי... יום שמיני של פסח נוהגים לקרוא ההפטרה (ישעיה ס"ו) עם תרגום יונתן בן עוזיאל וגם תרגום ערבי.¹¹

הרי עדות על אותו מנהג באותה קהילה בשני קצותיה של המאה הי"ט.

מסירת השרח בכתב

ברם השרח הועלה גם על הכתב. ספריות שונות בעולם, ציבוריות ופרטיות, מחזיקות ברשותן כתבי יד קדומים או מאוחרים של השרח, כגון האוטוגרף של שרח המקרא מאת יששכר בן־סוסאן, בן המאה הט"ז, ששרד בכ"י ששון 159 (שרח התורה) ובכ"י ששון 160 (שרח הנ"ך); עותק נוסף של הנ"ך מאת בן־סוסאן שמור בספרייה הבריטית, כ"י Or 5434.¹² מכון בן־צבי מחזיק ברשותו כתבי יד של שרחים אחדים, ביניהם כ"י 1303, "לשון לימודים", מאת ר' רפאל בירדוגו ממכנאס (1747–1822). כתב יד זה, על מאת עמודיו, כולל פירוש ותרגום במוגרבית־היהודית של מילים קשות, ופעמים אף של פסוקים שלמים מהמקרא.¹³ בכתב יד אחר, של החיבור "מי מלל לאברהם" (כ"י מכון בן־צבי 1309), בא תרגום המילים הקשות של ספרי ויקרא, במדבר, דברים והפטרותיהם; שרח

6 שם, ובעמ' 57; ראו גם אברהמי, עמ' 75 הערה 3.

7 הכוונה לטריפולי.

8 שניים מקרא ואחד תרגום.

9 ראו: ש' בראשר, עמ' 21; הגיד מרדכי, עמ' 211.

10 הגיד מרדכי, עמ' 190.

11 שם, עמ' 194–195, 196; והשוו גם אברהמי, עמ' 76 הערה 5.

12 דורון, בן־סוסאן.

13 "לשון לימודים" שרד בשישה־עשר כתבי יד – לפירוטם, ראו בראשר, עמ' 74–97.

הכתובים משלי, איוב, דניאל ושיר השירים; שרז הפטרת שביעי של פסח, ושל פיוט "מי כמוך" לפורים וחיבורים נוספים במוגרבית־היהודית. ח' זעפרני שיער שמחבר הקובץ או עורכו הוא ר' אברהם אנקאוא, בעל "כרם חמר" ועורך "ספר התקנות"¹⁴. אלה ואחרים עודם גנוזים בכתבי יד, ועד כה לא נדפס מן השרחים של קהילות צפון אפריקה אלא מעט מזעיר, ויותר ממה שפורסם משרחים אלו שמור בכתבי יד.¹⁵ חלק מן השרחים הוקלט מפי מסרנים על גבי סלילים מגנטיים, והם שמורים בארכיון המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, באוניברסיטה העברית בירושלים.¹⁶ כאמור, רק מעט מאוד חומר ראה אור בדפוס, בדרך כלל בהוצאות עממיות,¹⁷ ובזמן האחרון – גם ביקורתיות.¹⁸

השרח המוגרבי וזיקתו לתרגום רס"ג

מן האמור לעיל עולה שהשרח המוגרבי הועלה לראשונה על הכתב במאה הט"ז. יהודי המגרב לא הבינו עוד בתקופה זו את תפסיר רב סעדיה גאון ואת הערבית־היהודית "הקלסית".¹⁹ על כן חיבר ר' יששכר בן־סוסאן תרגום חדש למקרא, הקרוי על שמו, "אש־שרח אס־סוסאני". בן־סוסאן נולד בפאס ועלה בצעירותו לארץ ישראל. רוב ימיו ישב בצפת, שם שימש ברבנות לקהל המערביים; בין השנים 1570–1574 תירגם את המקרא לערבית.²⁰

בהקדמה לתרגום, ציין בן־סוסאן שתי סיבות שהביאוהו לכתוב תרגום זה: האחת – שתרגומו של רס"ג נעשה קשה ובלתי מובן לקוראים בני זמנו, ובפרט לנערים המתלמדים, בשל דיוקיו הפרשניים; השנית – "שהגאון ז"ל כתבו בלשון שנראה לו יותר חשוב, נכבד ונבחר מכל לשונות הערבי והוא ערבי האלנחוי,²¹ שהוא לשון חכמי ישמעאל, שבו כותבים ספריהם ולשון קשה הוא למי שאינו מורגל בו אפי' מבני הלשון יהיה".²² בהמשך דבריו הביא בן־סוסאן, דרך הדגמה, מילים מתרגום רס"ג שלא היו מובנות עוד בזמנו, כגון "תדשא הארץ דשא" (בראשית א, יא) – ותכלא אלארץ' כלא; "ותרדמה" (שם א, יב) – וסבאתה; "וכתונת" (שם לז, ג) – ותוניה; ועוד. ויש שהוא עצמו לא הבין מילה זו

14 זעפרני, עמ' 68.

15 מלבד כתבי היד הללו, ראו למשל גם דורון, מרס"ג לדיין, עמ' 174, 175 והערה 24.

16 ראו: עדה ולשון, ג, עמ' 99–102 [ברברית: שם, עמ' 108]; עדה ולשון, יא, עמ' 24–28 [לאדינו: שם, עמ' 29]; עדה ולשון, כא, עמ' 32–38 [ספרדית־יהודית: שם, עמ' 43].

17 כגון: דיין, הכולל את תרגום חומש בראשית. התרגום לשאר ספרי מקרא עודו גנוז בכתב יד – ראו אברהמי, עמ' 74–75, ועמ' 83 הערה 14.

18 שם. וראו: דורון, הקדמה, עמ' 140–160; בראשר, עמ' 70–73, 94–97. בראשר מכין לפרסום מהדורות ביקורתיות של לשון לימודים לפי כתבי יד, ושל שרח תאפילאלת על פי מסורת שבעל פה.

19 ראו: וידה, עמ' 303; בלאו, הערבית, עמ' 45.

20 תרגומו לתורה שימש יסוד למחקריו של דוד דורון על הלשון הערבית שבשרח – דורון, בן־סוסאן; דורון, מרס"ג לדיין.

21 היינו: על פי הדקדוק, כלומר ערבית צחה, קלסית.

22 דורון, בן־סוסאן, עמ' 27.

אוּ זֹו בַתְּרַגּוּם רַס"ג. לַמִּשְׁל, עַל הַמִּילָה "יִרְט" (בַּמִּדְבָּר כַּב, לַב) הַעִיר: "וּפִי שָׂרַח אֶלְגָּאוֹן תּוֹרֵט וְלֹא אַעֲרַף אֶשׁ תַּפְסִירוֹ"²³. וְעַם זֶה הַתְּבַסֵּס בְּיִסוּסָאן בַּתְּרַגּוּמוֹ הַחֹדֵשׁ עַל תַּפְסִיר רַס"ג, אִף שֶׁחֹלֵל בּוֹ שִׁינּוּיִים לַפִּישוּט הַלְשׁוֹן.²⁴

גַּם שָׂרַחִים אַחֲרֵים מַגְלִים זִיקָה לַתַּפְסִיר רַס"ג, וְיוֹתֵר מֵהַשְּׂאִילָה הַיִּשְׂרָיָה מַעִידָה עַל כֶּךָ הַמַּטְהָא־אֶנְלִיזָה²⁵ וְהַאֲטִימוֹלוֹגִיָה הַעֲמִמִּית שֶׁגִּילּוֹ בְּעֵלֵי הַשְּׂרַח בְּמִילִים מֵתַפְסִיר רַס"ג שֶׁלֹּא הַבִּינּוֹן עוֹד. לַמִּשְׁל, הַשְּׂרַח מֵאֲזוֹר תַּאֲפִילָאֵלֵת (דְּרוּם מִזְרַח מְרוֹקוֹן) נּוֹקֵט בַּתְּרַגּוּם הַמִּילָה "תַּכְּלֵת" אֶת הַבִּיטוּי הַתְּמוּהָ "סַמָּא נְגִיּוּם" (שְׁמֵי הַכּוֹכָבִים). בְּרֵאשֶׁר יִישַׁב תְּמִיָּהָ זֹו מִשְׁפִּיעֵנָה אֶת הַבִּיטוּי כַּפִּירוּשׁ שֶׁגִּיּוּ שֶׁל הַמִּילָה הָעֵרֶבֶית "אֶסְמָא־נְגִיּוּן", הַשְּׂאוּלָה מִן הַפְּרָסִית "אֶסְמָא־נְגִיּוֹן" (=צַבֵּעַ הַשָּׁמַיִם). וְהֵנָּה בִּיטוּי זֶה הוּא הוּא שֶׁנּוֹקֵט רַס"ג בַּתְּרַגּוּמוֹ לַמִּילָה "תַּכְּלֵת".²⁶

אִין הַשְּׂרַחִים שְׁווִים בְּזִיקָתָם לַתַּפְסִיר רַס"ג – יֵשׁ הַמְרַבָּה וְיֵשׁ הַמְמַעִיט. לַמִּשְׁל, הַכְּתוּב "וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ" (בְּרֵאשִׁית ב ה), תּוֹרֵגֵם עַל יְדֵי רַס"ג "וְלֹא בְּכִיָּאָר כֶּאֱן יַעֲד", וְאִילוֹ שָׂרַח תַּאֲפִילָאֵלֵת תִּירָגֵם "וּגְמָאֵם יִטְלַע", וְכֶךָ בְּהַעֲרַת גִּילּוֹן לְשָׂרַח מְכַנָּאֵס לְרֵי רַפְאֵל בִּירְדוּגוֹ בַּלְשׁוֹן לִימוּדִים: "וּסַחָאָב טַלַּע" (וְעַנְן עֵלָה); שְׁנֵיָּהִם בְּעַקְבוֹת תְּרַגּוּם אוֹנְקָלוֹס – "וְעַנְנָא הוּא סַלְק".²⁷ לְעוֹמָתָם, מְרַדְכִי חֵי דִיִּין נִקֵּט אֶת לְשׁוֹן רַס"ג, אִךְ, מֵתוֹךְ הַיִּסוּס, שִׁילַב בְּהָ גַם אֶת הַשְּׂרַח הַמְקוּמִי: "וְאֵן (לִיס) בּוֹכִיָּאָר (אֶלְגָּמָאֵם) כֶּאֱן יִטְלַע".²⁸

מַאֲפִינֵי הַשְּׂרַח וְלְשׁוֹנוֹ

אַרְכַּאִזְמִים וְקַלְסִיצִזְמִים

מֵאֲמַצִּיּוֹ שֶׁל בְּיִסוּסָאן בַּתְּרַגּוּמוֹ הַנּוֹזְכָר לֹא נִשְׂאוּ פְּרִי, שֶׁכֵּן בְּסוּפוֹ שֶׁל דְּבַר גַּם לְשׁוֹנוֹ לֹא הִיתָה מוֹבְנַת לְקוֹרָאִים, וְלֹא יְדוּעַ עַל קְהִילָה שֶׁעֲשֵׂתָה שִׁימוּשׁ מַעֲשֵׂי בַּתְּרַגּוּם זֶה. אִף שֶׁבֶךְ סוּסָאן נִיסָה לַפְּשֵׁט אֶת לְשׁוֹן רַס"ג, אִין תְּרַגּוּמוֹ מִשְׁקָף אֶת הַמוֹגֵרֵב־בֵּית־הַיְהוּדִית שֶׁל הַמֵּאָה הַט'ז, כִּפִּי שֶׁהִיא מוֹכַרַת לָנוּ מִמְקוֹרוֹת אַחֲרֵים. וְלֹא זֹו בַּלְבָּד, אֲלֵא שֶׁלְשׁוֹנוֹ מְלַאכּוּתִית בְּמִידָה רַבָּה, וְאִינָה מִשְׁקַפֵּת לֹא אֶת הָעֵרֶבֶית הַקַּלְסִית בְּטַהֲרָתָהּ, לֹא אֶת הַבִּינּוּנִית הַסְּפֹרוּתִית, וְאִף לֹא נִיב מְדוּבָר כְּלִשְׁהוֹ בְּטַהֲרָתוֹ, אֲלֵא יֵשׁ בְּהָ מִזָּה וּמִזָּה. מְלַבֵּד זֹאת, הַשְּׂאִיפָה לְקַלְסִיצִזְמִים הַבִּיאָה אֶת בְּיִסוּסָאן לְתִיקוּנֵי יֵתֵר מוֹפְלְגִים וְלֵהַמְצָאֵת צוּרוֹת פְּסוּדִיקְלִסִיּוֹת, כְּגוֹן פְּעַלְתָּהּ פְּעַלְתָּהּ לְנִסְתָּרוֹת: "וְתַבְּיָנָה" / וְכַאֲנָתָה (בְּרֵאשִׁית כו, לָהּ וְעוֹד); "וְתַבְּאָנָה וְתַדְּלָנָה וְתַמְלָאָנָה" / וְגֵאָתָה וְדֵלָאָתָה וּמֵלָאָתָה (שְׁמוֹת ב, טז). וְכִמוֹ פְּעַלָּאן בַּתְּרַגּוּם "וְתַפְּעַלְנָה": "וְתַשְׁתַּחֲוִין" / וְסַגְדָּאן (בְּרֵאשִׁית לָג, ו).²⁹

23 כלומר: "הגאון תרגם 'תורט' ואיני ידוע מה פירושו".

24 ראו: אבישור, עמ' 181; דורון, מרס"ג לדיין, עמ' 171-174.

25 כלומר, ניתוח מורפולוגי שאינו הולם עוד את המבנה המקורי של המילה.

26 בראשר, עמ' 54.

27 שם, עמ' 28.

28 דיין, עמ' 3. ולעניין ההיסוס, ראו גם דורון, מרס"ג לדיין, עמ' 177.

29 דורון, בךסוסאן, עמ' 169-171, ובכלל סעיף 5.12 (על תיקוני יתר).

מנהיגי הקהילות והמלמדים עשו אפוא לביתם, איש איש בקהילתו, ויצרו שרחים משלהם. אולם, כיוון שגם הם לא יצרו יש מאין, אלא המשיכו להתבסס על מסורת תרגום רס"ג או על מסורת שרח שהשתלשל ממנו, יסודות מסוימים בלשון השרחים החדשים הורגשו בכל זאת ארכאיים. גם השרח הוולגרי ביותר כולל ביטויים עתיקים, שהם אטומים מבחינה סמנטית, ואין צריך לומר מבחינה דקדוקית, לקורא או למדקלם שאינו אמון על רבדים קלסיים של הערבית. גם אם לא הפליגו לפסודורקלסיציזמים מעין אלו של בך סוסאן, נקטו "ארכאויזמים" או סגנונות עליים. למשל, "שיח" שבאיוב ל, ד ("הקוטפים מלוח עלי שיח") תורגמה גם בלשון לימודים וגם בשרח תאפילאלת בדרך דרש מלשון "שיחה": בלשון לימודים תורגמה "חדית", ואילו בתאפילאלת תורגמה "הדרא".³⁰ והנה "חדית" אינה מקובלת בלשון הדיבור במכנאס בהוראה זו, אלא בהוראה "אירוע", "פרשייה" (כמו בהוראה השנייה של מילה זו בערבית הספרותית); "חדית" במובן של "שיחה" בלשון לימודים שאולה, כמסתבר, מהרובד הספרותי "הארכאי".

גם בעל "הגיד מרדכי"³¹ העיד על כך:

עוד שם³² דבר בלתי מוכשר,³³ כי המורה יתן הלמוד לנער רק להמקרא בסדר פרשת השבוע באין מבין תוכן העניינים רק כאומר לחש בפתרון הנהוג פה: תרגום בשפה ערבית עתיקה ועמוקה המוזרת לנער המדבר ערבית פּרפּרית. בהשלים התלמיד חק לימודו בתרגום המוזר לו אינו מבין כלום השפה העברית.

לשון אחר, מאחר שהתרגום נועד בסופו של דבר להנחיל לקורא את העברית של המקרא, הרי הערבית הנקוטה בשרח לא היתה מובנת, ולא הועילה לקורא להבין את העברית.³⁴ ר' מרדכי חי דיין מתוניס, שפירסם בשנת 1937 שרח "ספר דברי אמת",³⁵ ציין במבואו לשרח "בראשית" שאין בומנו אדם המדבר בלשון שבה תירגמו אבותינו את המקרא: ואלמלא שנסתייע הדבר, שבספרות העממית הכתובה נשתמרו ביטויים קלסיים כמו "אלדי ואלאן וליס וגידדאן",³⁶ איש לא היה מבין אותו עוד, ולא היה מתבקש אלא לנקוט את מקבליהם העממיים "אללי, ודאלחין, ומה ויאסר", הנהוגים בתוניס. אף הוא ציין שצעירי הדור אינם מבינים עוד מילים כמו "קאילין, צנע, רסל".³⁷ ואכן, ביטוי כמו "קאילין" (qaylan) או אף "ליקול" (liqul), החוזרים ונשנים בשרח כנגד התיבה "לאמר", אינם מובנים, מפני שתצורתם אינה מקובלת בלשון המדוברת.³⁸

30 בראשר, עמ' 39.

31 הגיד מרדכי, עמ' 237.

32 כלומר בטריפולי.

33 כלומר שאינו כשר בעיני המחבר.

34 וראו גם בראשר, שם, עמ' 16.

35 דיין.

36 כלומר "אשר, כעת, אין, מאוד" – ראו: דיין, שם, הקדמה, עמ' 1; דורון, הקדמה, עמ' 140, 149;

דורון, מרס"ג לדיין, עמ' 176.

37 לאמר, עשה, שלח.

38 נראה שצורת "ליקול" אינה אלא בבואה דקדוקית מלאכותית של "לאמר", שכן הערבית אינה

גם הרב שאול דנאן, אב בית הדין במרוקו ברבע השלישי של המאה העשרים, תיאר את לשון השרח כלשון לא־אותנטית, כלהג מהול במילים זרות ומוזרות, שהמורה והתלמידים כאחד אינם מכירים לא את מיבנן ולא את הוראתן.³⁹ ואין בכך בכדי להתמיה – אליבא דבראשר,⁴⁰ מסורות השרח בצפון אפריקה כוללות רובד קדום המשקף את לשון תרגום רס"ג, ובכך הם דומים לתרגום בן־סוסאן. ואף שמסורות אלה צמצמו והלכו את לשון רס"ג, צעד אחר צעד, וקירבו את לשון השרח ללהג המקומי, מעולם לא ירדה לשון השרח מן השגב היחסי שלה לפרוזאיות של הלהג המדובר, אולי מפני שייחסו לנוסח השרח קדושה מסוימת, מסוג הקדושה שדבקה בתרגומים הארמיים למקרא.⁴¹

לשם השוואה יציין שהשרח לחיבורים שמחוץ למקרא, כגון השרח למסכת אבות או להגדה של פסח, שמסורתו אינה עתיקת יומין ואינה כבולה למסורות ספרותיות, לשונו עממית יותר משל השרח למקרא. למשל, "ערב" מיתרגמת בשרח המקרא בכל מקום "לעסי" (l-'si), כגון "ויהי ערב" (בראשית א, ה) – "וכאן לעסי"; אך במשנת אבות ("ה מ"י) מצינו "עסיי" (siyya), בצירוף "ערב שבת", הידועה מלשון הדיבור.⁴²

המרכיב הדיאלקטי

על אף הארכאיזמים והקלסיציזמים האמורים לעיל, כל נוסחי השרח קירבו את הלשון אל המוגרבית־היהודית. אפילו בשרח הסוסאני ניכרים היסודות המוגרביים המובהקים: למשל, נפעל לגוף המדבר בצורת העתיד, שהוא סימן מובהק למוגרבית בכלל, כגון "ונקול אנא אן הפריזי הי אלאומה אלמערופה";⁴³ וכן נפעלו למדברים עתיד: "והיינו לכם לעבדים" – ונכוננו לכם עבידאן (שמואל א יז, ט).⁴⁴ נראה שגם השימוש בפעלים רבים בבניין שני (פעל) במקום רביעי (אפעל), במידה יתירה על השימוש המקביל בערבית־יהודית בכלל,⁴⁵ משקף את הלהג שבן־סוסאן הביא מפאס. לדוגמה: נבת במקום אנבת, שרס"ג נקט בתרגום בראשית ב, ט: "וַיִּצְמַח"; רכב תחת ארכב (=הרכיב), כרג' תחת אכרג' (=הוציא), וזול תחת אזאל (=הסיר), כיבר במקום אכיבר (=הודיע) ועוד.⁴⁶ כיוצא

מכירה כלל צורת מקור עם ל'. ואפשר מכוונת הצורה לל' התכלית, על פי אחד הפירושים המסורתיים לתיבה "לאמר", כלומר שיאמר (לאחרים). בין כך ובין כך, צורות אלה בטלו מהלשון המדוברת לפני מאות שנים. נחמני נוקט בתרגום "לאמר" שבפסוק מקראי אחד (שמואל א כו, יט), המזדמן בדרשה מהדרשות שסיפח לספר ההיסטוריה שלו, תרגום חופשי ענייני, ולא ראה לנכון לתרגמה כמקובל בשרח המסורתית: "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים / אנא מתחי ליום מן ליראתא די ענדי פאילאה ישראל ועליהא פחאל ילא כא נעבר עבודה זרה".

39 זעפרני, עמ' 31-32, 65. וראו גם בראשר, עמ' 56 הערה 40.

40 בראשר, עמ' 24-27, 30, 45-56.

41 שם, עמ' 19-21.

42 שם, עמ' 21, 78, 189.

43 דורון, בן־סוסאן, עמ' 172. וכך הוא, למשל, גם בשרח התוניסי למרדכי חי דיין – ראו דורון, הקדמה, עמ' 135.

44 אך ראו בלאו, דקדוק, מבוא, עמ' ח, ובציונים שם.

45 בלאו, דקדוק, עמ' 73 סעיף 70.

46 דורון, בן־סוסאן, עמ' 198.

באלה השימוש בדיל או דיאל (=של) לפירוק סמיכות, בלאש ועלאש (=למה). דרכי ביטוי אלה ידועות לנו גם מהמוגרבית בת זמננו.

אך אין זאת אומרת שהשרח משקף את כל תכונותיה של הלשון המדוברת. אחד ההבדלים הבולטים בין לשון השרח לבין המוגרבית־היהודית המדוברת הוא שלשון השרח נקיייה מהשפעות ספרדיות וברבריות. על פי מאפיין זה קבע בראשר שהשרח המוגרבי נתגבש קודם גירוש ספרד, כלומר קודם לחדירתם של ביטויים ספרדיים ללשון הדיבור, ומחוץ לסביבה ברברית.⁴⁷ ואכן, ביטויים רווחים בלשון הדיבור, מעין דיפיראנס (הבדל), וטאסה (ספל),⁴⁸ fabor (חינם) וכיוצא באלה, אינם מזדמנים בלשון השרח. ואין צריך לומר שלשון השרח נקיייה מתורכית ומצרפתית, שנכנסו לזירה בתקופות יותר מאוחרות.⁴⁹ מלבד הזיקה ללשון רס"ג וללשון המדוברת, יש בשרח רובד לשון בינוני, הכולל יסודות מן הערבית הקדומה של יהודי המגרב ויסודות מהלשון הספרותית של המוסלמים.⁵⁰ ואשר לתחביר, בשונה מתפסיר רס"ג, שרס"ג נהג בו תרגום חופשי, שיקע בו את פרשנותו האישית ואף התאים את לשונו לתחביר הערבי, הרי השרח הוא תרגום מילולי, המשקף את תחביר העברית המקראית יותר משהוא משקף את התחביר הנהוג בערבית הספרותית.⁵¹

המרכיב העברי בשרח

אחד המאפיינים של לשונות היהודים, ובכלל זה גם המוגרבית־היהודית, הוא המרכיב העברי המשוקע בהן. גם בלשון השרח כלולה מידה מסוימת של מרכיב עברי, אך לא בשיעור המקובל במוגרבית המדוברת. המילים העבריות בשרח נטולות רובן מתחום ההלכה, דוגמת "שופר", "לולב", "שעטנז", "תפילין" (בתרגום המילה "טוטפת", כגון שמות יג, טז), ומיעוטן מתחומים אחרים, כגון "אורים ותומים", "דרום" (הבאה בתרגום "נגב") ועוד.⁵² בחלק ממילים אלו הולך השרח בעקבות הלשון המדוברת, ובחלקן בעקבות תרגום אונקלוס – ולרוב בניגוד למנהגו של רס"ג. דרך משל, את "שעטנז" תירגם רס"ג ביקרא (יט, יט) "נועין מלחמין" (שני מינים מעורבים), ובדברים (כב, יא): "תזובא מכתלטא" (בגד מעורב); אך בשתי ההיקריות נקט אונקלוס לשון "שעטניזא", ובעקבותיו נקט השרח "שעטנז".⁵³

המדרש בשרח⁵⁴

אף שאמרנו למעלה שהשרחים מתרגמים את המקרא באופן מילולי, מקום ניתן להם להתגדר בו להביע את נטייתם לפירוש זה או זה, בין על דרך הפשט בין על דרך הדרש;

47 בראשר, עמ' 31.

48 ממן, עמ' 161.

49 כהן, ניב אלג'יר, עמ' 445, 454-458.

50 בראשר, עמ' 45-56.

51 שם, עמ' 175 הע' 17. ראו גם בלאו, תרגומים קראיים, עמ' 420-421.

52 בראשר, עמ' 173-207.

53 שם, עמ' 192-194. 54 שם, עמ' 35-44.

דרך משל, בשרח תוּנִיס של מַרְדְּכִי חַי דִּינן מִשׁוֹקְעִים פִּירוּשִׁים מִפִּירוּשֵׁי רִשׁ"י.⁵⁵ ומעצם העובדה שהשרחים נוהים (כאמור) לפרקים אחרי תרגום אונקלוס אתה למד שיש להם העדפה פרשנית. בקטעי השירה המקראית, כגון ברכת יעקב (בראשית מט, א-כו) או הפטרת שמיני של פסח (ישעיה י, לב-יב, ו), מסורת השרח מתרגמת לא את פשט הכתובים, אלא את הנוסח הארמי של תרגום אונקלוס לתורה ושל תרגום יונתן לנביאים. התרגום הארמי במקומות אלו רחב הרבה מן הכתובים עצמם, ויש בו תוספות מדרשיות הידועות בכינוי "התוספתא של התרגום";⁵⁶ ועל כן גם השרח במקומות אלו ארוך הרבה מן המקראות. ויש שאתה מוצא פירוש של כתוב יחיד, ולא דווקא פרק שלם, על דרך האלגוריה. דרך משל, הכתוב "לעלוקה שתי בנות הב" (משלי ל, טו), תורגם בלשון לימודים "לזאהנאם וזו דלפמאם ארא ארא", כלומר: "לגהינם שני פתחים הב הב". תרגום מדרשי זה מבוסס על בבלי, עבודה זרה יז ע"א, מדרש שמות רבה (ז, ד, עמ' 196) ועוד.⁵⁷ מלבד תחום השירה, יש שהתרגום הארמי או המדרש מפרש קטע פרוזה – תיבות מיוחדות או שמות פרטיים – בדרך הדרש, וכשהשרח הולך בעקבותיו הריהו מוסר את תוכן המדרש בערבית.

דברי חתימה

מסורת קריאת השרח בבית הכנסת ומחוצה לו, ושימושו בהוראה בבית המדרש לתינוקות של בית רבן, שנהגו מאות בשנים בכל רחבי צפון אפריקה, כמעט נעלמה מן העולם, ורק זקני דורנו, תלמידי החכמים, עוד בקיאים בה – בעוד דור לא יהיה מי שידע את השרח ידיעה מסורתית. אנחנו שרויים אפוא בפרשת דרכים, שבה מסורת יהודית עתיקת יומין יורדת מבמת ההיסטוריה, ותחתיה הולכים ומתפתחים מסורות ומנהגים חדשים. אך המסורות הקדומות חשובות מכדי שיינתן להן לרדת לטמיון. תיעוד השרח ומחקרו חשובים כשלעצמם, באשר השרח מתעד רובד ייחודי ללשונות היהודים, באשר הוא מעיד על דרך החינוך, הן בהנחלת לימוד המקרא ופרשנותו והן במסירת העברית מדור לדור, והוא חשוב גם בהקשר של ההיסטוריה התרבותית של עם ישראל ומהיבטים סוציולוגיים ואחרים. נטל הצלת חלק זה של תרבות יהודי המגרב מתהום הנשייה מוטל על שכם החוקרים. מ' בראשר, שפירסם מחקרים רבים בסוגיה זו, עוסק עתה בהכנת מהדורה ביקורתית לשרח נוסח תאפילאלת ונוסח מכנאס ("לשון לימודים"). יש לקוות שגם "ספר דברי אמת" למרדכי חיי דיין ושרחים אחרים יצאו לאור. לאחר ההדרה מדעית של כל השרחים אפשר יהיה לכוון מחקר משווה ביניהם, טקסטואלי ולשוני כאחד.

55 אברהמי, עמ' 83.

56 על התוספתא של התרגום, ראו במאמרו של רמון כשר, בחוברת זו.

57 בראשר, שם, עמ' 38.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבישור י "אבישור", "העיבודים של תרגום ר' סעדיה גאון לתנ"ך במזרח", ספונות כ (תשנ"א), עמ' 181-202.
- אברהמי י "המקשיה: תרגום המקרא לערבית יהודית של תוניס מאת ר' מרדכי חי דיין", יצירה ותולדות: מדברי הקונגרס הבינלאומי השלישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, תשמ"ח, בעריכת ת' אלכסנדר ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 73-88.
- בלאו, דקדוק י "בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימיהביניים², ירושלים תש"ם. —, "הערבית היהודית הקלאסית", פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 45-49.
- בלאו, הערבית י J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Oxford 1965.
- בלאו, צמיחה י "בלאו, על תרגומי מקרא קראיים לערבית מן המאה העשירית והאחת-עשרה", תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 417-430.
- בראשר י "בראשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"ט². דורון, תרגום י "דורון, תרגום התורה לערבית של יששכר בךסוסאן המערבי, דיסרטציה, אוניברסיטה בראילן, רמתגן תש"ם.
- דורון, הקדמה —, "הקדמתו של ר' מרדכי חי דיין מתוניס לתרגום ספר בראשית לערבית יהודית", מזמורה וממערב ו (תשנ"ה), עמ' 131-160.
- דורון, מרסיג לדיין —, "מתפסיר רסיג לתרגומו של ר' מרדכי חי דיין מתוניס", ספונות כ (תשנ"א), עמ' 171-180.
- דיין י מרדכי חי דיין, ספר דברי אמת, תעריב אלמקשייה באלולגה אליהודיה-ערבייה (שרה ספר בראשית), תוניס תרצ"ו.
- הגיד מרדכי י קורות לוב ויהודיה, ישוביהם ומנהגיהם, "הגיד מרדכי" מאת מרדכי הכהן, מהדורת ה' גולדברג, ירושלים תשמ"ב.
- יודה י G. Vajda, "Judaeo-Arabic, III: Judaeo-Arabic Literature", *Encyclopaedia of Islam*, new edition, 4, Leiden 1990, pp. 302-307.
- זעפרני י H. Zafrani, *Pédagogie juive en terre d'islam, L'enseignement traditionnel de l'hébreu et du Judaïsme au Maroc*, Paris 1969.
- כהן, ניב אלגיר י M. Cohen, *Le parler Arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912.
- כהן, ערבית י D. Cohen, "Judaeo-Arabic, I: Judaeo-Arabic Dialects", *Encyclopaedia of Islam*, new edition, 4, Leiden 1990, pp. 299-302.
- מדרש שמות רבה י מדרש שמות רבה, מהדורת א' שנאן, ירושלים ותל-אביב תשמ"ד.
- ממן י א' ממן, "התפתחויות לשוניות אצל יהודי צפון אפריקה מגירוש ספרד עד זמננו", ספונות כב (תשנ"ט), עמ' 141-190.
- נחמני י ח' נחמני, היסטוריה דליהוד דלמארוק בלעריביא (תרגום מצרפתית של חיבור מאת יצחק ד' עבו), קובלנקה (?) 1953.
- עדה ולשון, ג י ארכיון מפעל מסורות הלשון: קטלוג התיעוד המוקלט, בעריכת ק' פלמן, ירושלים תשל"ח.
- עדה ולשון, יא י ארכיון מפעל מסורות הלשון: קטלוג התיעוד המוקלט, חלק ב, בעריכת ח' אביטן וק' פלמן, ירושלים תשמ"ו.
- עדה ולשון, כא י ארכיון מפעל מסורות הלשון: קטלוג התיעוד המוקלט, חלק ג, בעריכת ע' צעירי וג' שמאע, ירושלים תשנ"ח.
- שי בראשר י ש' בראשר, "החברה היהודית: החינוך היהודי בצפון אפריקה במאות ה-17-18", שיח למורה להיסטוריה, ירושלים תשל"ט.